

Ніна Слюсаренко,

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри педагогіки, психології й освітнього
менеджменту імені проф. Є. Петухова,
Херсонський державний університет
(м. Херсон, Україна)

Nina Slyusarenko,

Doctor of Pedagogical Sciences, Full Professor,
Professor of the Professor Ye. Petukhov Department of
Pedagogy, Psychology and Educational Management,
Kherson State University
(Kherson, Ukraine)
ninaslusarenko@gmail.com
ORCID ID 0000-0000-0002-9215-5936

УДК 37.035.6

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ОСНОВА НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ В ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті акцентовано, що в історії України загалом та розвитку освіти зокрема неабияку роль відіграють непересічні, патріотично налаштовані особистості, поміж яких особливе місце посідають письменники. Метою дослідження є аналіз розвитку національної ідеї як основи навчання і виховання молодого покоління українськими письменниками XIX – початку XX століття. З цією метою використано такі методи: історико-логічний аналіз та систематизація, пошуково-бібліографічний, проблемно-генетичний. Виявлено, що за досліджуваного періоду на теренах нашої держави бурхливо розвивалася освітня галузь. Констатовано, що неабияку роль у цьому процесі відігравали українські письменники (Тарас Шевченко, Іван Франко, Павло Грабовський, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Ольга Кобилянська, Олена Пчілка, Людмила Старицька-Черняхівська та багато інших), просвітницька діяльність і педагогічні погляди яких значно вплинули на розвиток суспільства та знайшли відображення в роботі закладів освіти різного рівня. Підкреслено, що наскрізною лінією, яка проходить через творчість усіх українських письменників вищезгаданої доби, стала національна ідея.

Зроблено висновок, що у своїх творах письменники описували історію, традиції, звичаї, побут українського народу, його інтереси, уподобання, моральні якості тощо. Вони виступали за навчання дітей рідною мовою, закликали до виховання в них любові до батьківщини, національної свідомості. Письменники не тільки переймалися долею українського народу та національної школи, а й закликали до кардинальних змін в освіті, намагалися покращити її, зокрема шляхом створення навчальної літератури, окреслення виховного ідеалу, мети і завдань національного виховання молодого покоління та ін. Указано на необхідність більш ґрунтовного вивчення спадщини українських письменників досліджуваної доби у подальших наукових розвідках.

Ключові слова: українські письменники, українська держава, національна ідея, навчання рідною мовою, виховання молодого покоління.

NATIONAL IDEA AS THE BASIS OF EDUCATION AND UPBRINGING OF THE YOUNG GENERATION IN THE WORKS OF UKRAINIAN WRITERS OF THE XIX – EARLY XX CENTURY

Abstract. The article emphasizes that a remarkable role in the history of Ukraine in general and in the development of education, in particular, is played by outstanding, patriotic personalities, among whom writers have a special place. The aim of the research is to analyse the development of the national idea as the basis of education and upbringing of the younger generation by Ukrainian writers of the XIX - early XX centuries. For this purpose, the following methods such as the method of historical-logical analysis and systematisation, the search-bibliographic method and the problem-genetic method have been used. It has been revealed that during the period under study the educational sector in our country was developing rapidly. It has been stated that Ukrainian writers (Taras Shevchenko, Ivan Franko, Pavlo Hrabovskiy, Mykhailo Kotsiubynskiy, Lesia Ukrainka, Olha Kobylianska, Olena Pchilka, Liudmyla Starytska-Cherniakhivska and many others) played a significant role in this process, their educational activities and pedagogical views significantly influenced the development of society and they were reflected in the work of educational institutions of different levels. It has been emphasized that the national idea became a cross-cutting line that ran through the works of all Ukrainian writers of the above-mentioned era.

It has been concluded that writers in their works described the history, traditions, customs, life of Ukrainian people, their interests, preferences, moral qualities and so on. They stood out for the education of children in their native language, called for the education of their love for the motherland, the national consciousness. The writers not only cared about the fortune of Ukrainian people and the national school, but also called for radical changes in education, tried to improve it, in particular by creating educational literature, outlining the educational ideal, goals and objectives of national education of the younger generation and others. The need for a more thorough study of the heritage of Ukrainian writers of the period under study in further scientific research has been indicated.

Keywords: Ukrainian writers, Ukraine, the national idea, education in the native language, education of the younger generation.

ВСТУП

Постановка проблеми. В історії України неабияку роль завжди відігравали непересічні, патріотично налаштовані особистості, які, зокрема, дбали про розвиток освіти та прагнули за будь-яку ціну змінити навколишній світ на краще, створивши умови для доступного навчання всіх верств населення. Поміж таких особистостей особливе місце посідають українські письменники, внесок яких у розвиток освітньої галузі є неоціненним. Водночас їхня просвітницька діяльність і педагогічні погляди досліджені ще не повною мірою. Зазначене особливо стосується письменників, які активно діяли на теренах України впродовж XIX – початку XX століття (час, коли бурхливо розвивалася освіта, а українська мова зазнавала неодноразових утисків). Проте, здебільшого, вони відомі переважно завдяки своїм художнім творам.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Ретельний аналіз наукових праць, присвячених окресленій проблематиці або дотичних до неї, доводить, що в останні десятиліття виконано низку досліджень, предметом наукової пошуку яких є просвітницька діяльність і педагогічні погляди окремих українських письменників. З-поміж них: І. Борисов «Писатель-просветитель Закарпаття XIX в. Александр Духнович» (1953); В. Лаврів «Просветительная деятельность и педагогические взгляды Ю.А. Федьковича» (1975); Н. Грицюта «Проза Т. Шевченко в контексте развития европейского романа воспитания» (1993); Т. Андрійчук «Гуманістично-екзистенціальні мотиви в творчості М. Коцюбинського» (1993); Н. Побірченко «Проблеми національного виховання у творчості І. С. Нечуя-Левицького» (1994); В. Микитюк «Літературна і наукова спадщина Омеляна Огоновського» (1995); Н. Кирста «Методика використання поетичної спадщини Марії Підгірянки в лексичній роботі з дітьми старшого дошкільного віку» (1997); М. Кляп «Педагогічна діяльність А. Волошина в 20–30-х роках XX ст.» (1997); І. Червінська «Освітня діяльність і педагогічні ідеї І. М. Бажанського (1863–1933)» (1997); М. Якубовська «Костянтина Малицька в літературному житті кінця XIX – початку XX ст.» (1997); О. Касків «Просвітницька діяльність і педагогічні погляди Б. Заклинського» (1998); Н. Опанасенко «Виховний ідеал у творчій спадщині українських діячів «Просвіти» кінця XIX початку XX ст.» (2002); Н. Чаграк «Педагогічні погляди і просвітницька діяльність Антона Крушельницького» (2004); Т. Надім'янова «Просвітницька діяльність Закарпатських будителів у XIX столітті» (2006); О. Кравченко «Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819–1897)» (2009); В. Вишневіський «Проблеми початкової освіти у творчій спадщині Спиридона Черкасенка» (2010); Р. Вишнівський «Ідея національної школи у творчому доробку Івана Франка» (2010); Ж. Гушак «Гуманістичні ідеї у педагогічній спадщині І. Я. Франка» (2011); Л. Заболоцька «Педагогічні погляди та освітня діяльність Олександра Павловича (1819–1900 рр.)» (2011); Р. Коровіна «Виховання загальнолюдських цінностей і громадсько-просвітницькій діяльності В. Г. Короленка» (2011); Л. Петренко «Педагогічні ідеї в просвітницько-виховній діяльності та літературній творчості І. П. Котляревського» (2011); В. Черненко «Педагогічні ідеї про національну школу і виховання у творчій спадщині Лесі Українки» (2011); А. Бойко «Педагогічні погляди та освітня діяльність Костянтини Малицької (1872–1947 рр.)» (2012); О. Киселиця «Педагогічні ідеї та культурно-просвітницька діяльність Івана Дошвіника (1886–1973 рр.)» (2012); О. Олексієнко «Педагогічна спадщина Х.Д. Алчевської в оцінці вітчизняних науковців» (2013); Х. Косило «Педагогічні ідеї та громадсько-освітня діяльність Григорія Врецьони» (2017); В. Микитюк «Педагогічна концептосфера Івана Франка: історія і сучасність» (2018); Л. Бодак «Педагогічні ідеї та культурно-освітня діяльність Остапа Макарушки (1867–1931 рр.)» (2019) та ін.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета дослідження – проаналізувати розвиток національної ідеї як основи навчання і виховання молодого покоління українськими письменниками XIX – початку XX століття.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ: історико-логічний аналіз та систематизація, пошуково-бібліографічний, проблемно-генетичний.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У XIX – на початку XX століття на теренах нашої держави бурхливо розвивалася освітня галузь. Неабияку роль у цьому процесі відігравали українські письменники, просвітницька діяльність і педагогічні погляди яких значно вплинули на розвиток суспільства та знайшли відображення в роботі закладів освіти різного рівня.

Наскрізною лінією, яка проходить через творчість усіх українських письменників досліджуваного періоду, стала національна ідея.

Насамперед згадаємо про Тараса Шевченка (1814–1861) – відомого всьому світові поета, художника, громадського і політичного діяча, який ідеєю національного визволення пронизав усю свою творчість. На особливу увагу заслуговує його освітньо-виховний ідеал, яким, на думку Кобзаря, є освічена людина, яка має багатогранні знання, здатна застосовувати їх у повсякденному житті, володіє найкращими моральними якостями, любить працю, цінує мистецтво. Значну роль у формуванні такої людини Т. Шевченко відводив і сім'ї, і світській загальноосвітній школі.

Н. Грицюта у дослідженні «Проза Т. Шевченка в контексті розвитку європейського роману виховання» (1993) цілком слушно зазначає, що «звернення Шевченка до жанру виховного роману відбиває специфіку бачення ним світу і суспільства, його пошуки етико-естетичного ідеалу» (Грицюта Н. М., 1993, с. 4). Учена, зокрема, констатує, що лейтмотивом його повісті «Близнець» виступає «думка, згідно з якою дитина, розвиваючись, проходить складний шлях особистісного становлення, причому домінантою тут виступає вплив обставин і середовища» (Грицюта Н. М., 1993, с. 4).

Т. Шевченко, визначаючи критичний стан навчання і виховання в закладах освіти тих років, закликав до кардинальних змін у загальній освіті, зокрема до розширення її змісту, доступності навчання для широких верств населення. До того ж, Тарас Григорович створив «Букварь Южнорусский» (1861) – підручник для недільних шкіл, який був новаторським для свого часу і вирізнявся поміж інших аналогічних книжок, передусім, тим, що був написаний зрозумілою для українців рідною мовою. Важливо також те, що буквар коштував недорого, а тому був доступним для простого люду.

Іван Франко (1856–1916) – письменник, перекладач, літературний критик, учений, відомий діяч освіти та культури – також був не байдужий до долі українського народу загалом та національної школи зокрема. Саме тому впродовж усього свого життя він боровся за створення останньої. Каменяр уважав, що навчання в такій школі повинно проводитися українською мовою, оскільки, поміж іншого, це має величезне значення для виховання в учнів любові до рідного слова.

Ідея щодо української незалежності та самостійності знайшла відображення в багатьох його творах. Цю ідею Іван Якович зазвичай пов'язував з розвитком шкільництва в Україні та вітчизняної педагогіки загалом. А мету національного виховання, як акцентує О. Антонова, він визначав як усебічну підготовку молодого покоління «до здійснення найвищого ідеалу нації – осягнення власної державності, розбудови рідної духовної й матеріальної культури та участі у вселюдській культурі» (Історико-педагогічний альманах, 2016, с. 7).

Відомий письменник, як констатує Р. Вишнівський, уважав що «уся діяльність школи має бути спрямована на формування у дітей і молоді світоглядних ідей, поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, виховання почуття любові до рідного краю, свого народу, держави, відповідальності за їхнє майбутнє» (Вишнівський Р. Й., 2018, с. 17). До того ж школа має «плекати національний дух, формувати почуття обов'язку, гідності й патріотизму, залучати молодь до вивчення історичного минулого свого народу, усвідомлення свого коріння, закладаючи тим самим національні світоглядні засади, що є головними критеріями національної ідентичності» (Вишнівський Р. Й., 2018, с. 17).

На думку Івана Яковича, важливими засобами національного виховання «є художня література національного характеру, народні пісні, казки рідною мовою тощо. Він був переконаний, що все це містить значний потенціал для виховання у молоді любові до рідного слова, рідної землі, поваги до її традицій та звичаїв, а отже, й для формування національних і загальнолюдських цінностей» (Слюсаренко Н. В., 2020, с. 337).

Павло Грабовський (1864–1902) – поет, перекладач, літературний критик, публіцист, громадсько-політичний діяч. Він виступав за піднесення національної свідомості українців, переживав за долю українського народу, дбав про поширення української мови, був прибічником усього українського та активно відстоював свої погляди, відповідно до яких, наприклад, навчання дітей у школах мало відбуватися рідною мовою.

У своїх творах («Дещо про освіту на Україні», «Лист до молоді української», «Наша слава», «В школу» та ін.) Павло Арсенович наголошує на необхідності знати історію культури свого народу та рідне слово, закликає до виховання у дітей любові до батьківщини, виховання останніх в інтересах рідного народу тощо. Крім того, П. Грабовський намагався популяризувати найкращі твори українських поетів XIX століття, переклавши їх російською мовою. Збірка таких творів «Пісні України» вийшла друком, на жаль, після того, як поет пішов із життя.

Михайло Коцюбинський (1864–1913) – письменник, громадський діяч – виступав проти «пригнічення царизмом неруських народів», засуджував культурну відсталість України, дбав про розвиток народної освіти, відстоював світську школу та навчання рідною мовою. Незважаючи на те, що Михайло Михайлович народився в російськомовній родині, він захоплювався красою української мови й українськими народними піснями, вивчав усну народну творчість, побут і звичаї українського народу. Усе це допомогло письменникові надзвичайно реалістично, повно та переконливо представити у творах картину життєдіяльності українців кінця XIX – початку XX століття.

Найбільш відомим твором М. Коцюбинського стала повість «Тіні забутих предків» (1911), яку було екранізовано 1964 року С. Параджановим. Цей твір увійшов до переліку «Від Сковороди до сьогодення: 100 знакових творів українською мовою». У повісті зображено історію трагічного кохання Івана та Марічки. А найголовніше – надзвичайно реалістично схарактеризовано побут карпатських гуцулів, їхні взаємини, почуття, настрої, переживання, вірування, традиції, звичаї, обряди, світосприйняття, особливості мислення, єдність із природою.

Остап Макарушка (1867–1931) – педагог, науковець, громадський діяч, публіцист. Він був яскравим представником національно свідомої інтелігенції, яка опікувалася численними проблемами українського шкільництва та дбала про національне виховання молодого покоління. Так, у статті «По загальних зборах» О. Макарушка запропонував шляхи реформування української школи, а в низці інших публікацій («Наука виховання», «Індивідуалізація в навчанні», «Методичне навчання української мови в середніх школах», «Творча школа», «До реформи навчання української мови й письменства в гімназіях» та ін.) – концептуальні основи освіти та виховання молодого покоління.

Л. Бодак у своєму дослідженні акцентує, що педагог «виокремив різноманітні чинники (рідна мова, література, історія, суспільна праця для громади, мистецтво, природа, релігія, математика, наука співу, руханка, рисунок,

ручні роботи) і форми (Шевченківські свята, народні свята, лекції, спів, декламування, вправи, сценічні вистави, забави, спортивні прогулянки, екскурсії, ігри, бесіди, диспути та ін.) національного виховання» (Бодак Л. Й., 2019, с. 11). Науковець робить висновок, що «святкування Шевченківських днів, що мають на меті глибше вивчення та популяризацію літературної спадщини й ідей Великого Кобзаря, є однією з найбільш ефективних форм патріотичного виховання, запропонованих педагогом» (Бодак Л. Й., 2019, с. 11).

Значний внесок у розвиток національної ідеї в Україні досліджуваного періоду зробили також представниці жіноцтва. Це досить детально окреслено в багатьох дослідженнях та на шпальтах низки видань, поміж яких: «Жінки України» (2001), «Українки в історії» (2004) та ін. Нижче подано інформацію про деяких із них.

Леся Українка (1871–1913) – поетеса, письменниця, драматургиня, публіцистка, перекладачка, мислитель, культурна діячка, активна учасниця українського національного руху. Вона «присвятила своє життя воскресінню і слугуванню духу нації» (Українки в історії, 2004, с. 183). Надзвичайно освічена, ерудована українська письменниця виявляла неабиякий інтерес до історії, унаслідок чого та через визнання проблем в освітній галузі того часу створила підручник «Стародавня історія східних народів» (1890–1891) – першу українську навчальну книжку про життєдіяльність та культуру народів Давнього Сходу.

Національна ідея також є стрижневою у творчості Лесі Українки. Вона, як пише Ю. Багаліка, «звернулася до загальноосвітніх, загальнолюдських проблем – національної єдності народу, пробудження в народі людської і насамперед національної гідності, що є початком боротьби за свободу і незалежність» (Українки в історії, 2004, с. 186). Дослідниця зазначає, що легендарна поетеса, «спираючись на ідею української державності, з'ясувала причини її втрати, засуджувала прояви національної пасивності і зради, натомість проголошувала ідеї рішучої боротьби за національну і культурно-релігійну незалежність України» (Українки в історії, 2004, с. 186).

Творчість Лесі Українки – невичерпане джерело, з якого можна дізнатися не лише про народні традиції українців, їхні звичаї, побут, а й про вітчизняну історію загалом та про історію козацтва зокрема.

У цьому контексті не менш глибокими джерелами є праці таких українських письменниць, як-от: Ганни Барвінок (1828–1911), Марко Вовчок (1833–1907), Ольги Кобилянської (1863–1942), Олени Пчілки (1849–1930), Наталії Кобринської (1855–1920), Людмили Старицької-Черняхівської (1868–1941), Костянтини Малицької (1872–1947), Олени Теліги (1906–1942) та ін.

Так, Ольга Кобилянська – письменниця, громадська діячка, організаторка жіночого руху – у творах, пронизаних народними мотивами, описувала непросте сільське життя українського народу.

Олена Пчілка (мати Лесі Українки) – фольклористка, етнограф, поетеса, драматургиня, письменниця, журналістка, редакторка, педагог, активна громадська діячка та учасниця жіночого руху, патріот України – боролася за українську національну справу, дбала про національне виховання молодого покоління, зокрема оберігала шістьох своїх дітей «від російських впливів», навчаючи їх рідною мовою (Українки в історії, 2004, с. 177). Чільне місце в її життєдіяльності і творчості посідали національно-громадські інтереси.

Людмила Старицька-Черняхівська – письменниця, драматургиня, активна громадська діячка – з перших своїх літературних праць і впродовж усього життя пропагувала ідеї громадянства та національної спрямованості. У статті «Чи знову одурять нас?» (1913) висловила стурбованість через політику «пригнічування національностей», яка була характерна для Російської імперії, зокрема щодо України (Українки в історії, 2004, с. 189).

Це далеко не повний перелік українських письменників XIX – початку XX століття, для яких національна ідея стала стрижневою.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Підсумовуючи, зазначимо, що проведений огляд життєдіяльності та творчості українських письменників XIX – початку XX століття показав, що всі вони доклали чимало зусиль задля розвитку національної ідеї як основи навчання і виховання молодого покоління на теренах нашої держави. У своїх творах (досить часто, попри заборони уряду, написаних українською мовою) письменники описували історію, традиції, звичаї, побут українського народу, його інтереси, уподобання, моральні якості тощо. Вони виступали за навчання дітей рідною мовою, закликали до виховання в них любові до батьківщини, національної свідомості. Письменники не тільки переймалися долею українського народу та національної школи, а й закликали до кардинальних змін в освіті, намагалися покращити її, зокрема шляхом створення навчальної літератури, окреслення виховного ідеалу, мети і завдань національного виховання молодого покоління та ін. Зазначене вказує на необхідність більш ґрунтовного вивчення спадщини українських письменників досліджуваної доби, яке може бути здійснене в подальших наукових розвідках.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бодак, Л. Й. (2019). Педагогічні ідеї та культурно-освітня діяльність Остапа Макарушки (1867–1931 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Тернопіль. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль.
- Вишнівський, Р. Й. (2018). Іван Франко про школу як джерело виховання національної свідомості української молоді. *Young Scientist*, 3.1 (55.1), 15–19.
- Грицюта, Н. М. (993). Проза Т. Шевченка в контексті розвитку європейського роману виховання : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.02 / АН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ.
- Історико-педагогічний альманах. Випуск 5. Педагогічні ідеї Івана Франка в освіті сьогодення: збірн. наук. праць / за ред. проф. О. Є. Антонової, доц. В. В. Павленко. Житомир: ФО-П Левковець Н. М., 2016.

Слюсаренко, Н. В. (2020). Внесок І. Я. Франка в розвиток української освіти і культури. Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. Вип. 8 (164) / Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка ; голов. ред. М. О. Носко. Чернігів : НУЧК, 335–339.

Українки в історії. (2004). С. Андрусів [та ін.] ; ред. В. Борисенко. Київ: Либідь.

REFERENCES

Bodak, L. Y. (2019). Pedagogichni idei ta kulturno-osvitnia diialnist Ostapa Makarushky (1867–1931). Avtoref. dys. ... kand. ped. nauk. Ternopil. nats. ped. un-t im. Volodymyra Hnatiuka. Ternopil.

Vyshnivskiy, R. I. (2018). Ivan Franko pro shkolu yak dzhereło vykhovannia natsionalnoi svidomosti ukrainskoi molodi. Young Scientist, 3.1 (55.1), 15–19.

Hrytsiuta, N. M. (1993). Proza T. Shevchenka v konteksti rozvytku yevropeiskoho romanu vykhovannia. Avtoref. dys. ... kand. filol. Nauk. AN Ukrainy, In-t I-ry im. T. Shevchenka. Kyiv.

Antonov, O. Ie. & Pavlenko, V. V. (Ed.) (2016). Istoryko-pedahohichniy almanakh. Vypusk 5. Pedagogichni idei Ivana Franka v osviti sohodennia. Zhytomyr: FO-P Levkovets N. M.

Slyusarenko, N. (2020). Vnesok I. Ya. Franka v rozvytok ukrainskoi osvity i kultury. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Chernihivskiy kolehium» imeni T. H. Shevchenka, 8 (164), 335–339.

Andrusiv, S. (2004). Ukrainky v istorii. Kyiv: Lybid.

Статтю подано до редколегії 03.05.2020 р.

Рекомендовано до друку 12.06.2020 р.